

IVAN MONOLATII

„LEBEN UND LEBEN LASSEN”. NIEMCY GALICJI WSCHODNIEJ (OD KOŃCA XVIII W. DO WIELKIEJ WOJNY)

Spośród terytoriów, będących obszarem szczególnie intensywnych kontaktów z etnosem niemieckim, czołowe miejsce zajmuje Galicja Wschodnia. Właśnie tu, w ciągu stuleci potężne niemieckie wpływy w pewnym sensie określały wspólne i osobliwe cechy historycznego, kulturowego, demograficznego rozwoju państw regionu Europy Wschodniej i Środkowej. Latem 1772 roku Rosja, Austria i Prusy dokonały pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej. Austria zajęła województwa: ruskie (bez Chełmszczyzny) i bełskie, częściowo podolskie i wołyńskie, a także trzy etnicznie polskie ziemie: południową część krakowskiego, sandomierskiego i część lubelskiego. 11 września owego roku został opublikowany manifest, w którym ogłoszono „Odnowienie Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim i Księstwami Oświęcimskim i Zatorskim”, połączonych z Austrią (Königreich Galizien und Lodomerien nebst dem Großherzogtum Krakau, und den Herzogtümern Auschwitz und Zator).

Zdobyte w taki sposób terytorium obejmowało 80 tysięcy km² z ludnością wynoszącą około 2600 mln osób; w tym Ukraińcy stanowili więcej niż 60%, Polacy – 28%, Żydzi – 21,8%. Galicja Wschodnia była większą, wschodnią częścią Królestwa Galicji i Lodomerii. Galicję Zachodnią (mniejszą część Królestwa) tworzyły ziemie etnicznie polskie (Małopolska), niepołączone w średniowieczu z państwem króla Daniela. Wołyń nigdy nie wchodził w skład Cesarstwa Austriackiego. Zatem Królestwo Galicji i Lodomerii było sztucznym tworem, który miał mało wspólnego z historycznymi tradycjami. Wśród nowo nabytych ziem Cesarstwa Austriackiego Galicja zajmowała centralne miejsce. Była ona jego największą prowincją. Lecz dla austriackich urzędników i intelektualistów w ciągu całego XIX wieku Galicja

pozostawała biedną, zacofaną prowincją, „pół-Azją”, dokąd odsyłano ich kolegów pechowców, którzy zawinili w wojskowej lub administracyjnej służbie. Austria otrzymała ten kraj w stanie wielkiego zaniedbania, bez szkół, bez dróg, bez wielkich miast, bez przemysłu i handlu, z całkowicie nędzną i ujarzmioną przez polską szlachtę ludnością wiejską.

Wejście Galicji w skład Cesarstwa Austriackiego odbiło się na wszystkich aspektach jej życia gospodarczego i społeczno-politycznego. W XVIII–XIX wieku rolnictwo tworzyło podstawę gospodarki krajowej. Wielkie obszary Galicji ostro przeciwstawiały się mało znaczącej politycznej, gospodarczej i kulturowej roli, którą wymieniony region odgrywał w życiu Cesarstwa. Stosunek Habsburgów do swoich nowych prowincji wschodnich, jako do mało zasiedlonych i przemysłowo zacofanych terytoriów, pozwolił rządowi rozwiązywać demograficzne problemy starych terytoriów, a także sprowadzać przesiedleńców z Niemiec Północnych, Nadrenii, Palatynatu. Dlatego początkowemu okresowi przebywania Galicji pod nowymi władzami towarzyszyły procesy migracyjne, które spowodowały pewne zmiany w etnicznej strukturze ludności kraju.

Organy państwowe zorganizowały i wspierały emigrację dziesiątków tysięcy Niemców – kolonistów, spodziewając się, że staną się oni wzorcem dobrego prowadzenia gospodarstw. Właśnie w niemieckich osadnikach urzędnicy austriaccy widzieli mocną ostoję w realizacji polityki kolonizacyjnej, przekształcenia Galicji w rynek zbytu wyrobów przemysłowych i rolniczo-surowcowy dodatek do metropolii¹.

Dzięki zachęcającej polityce rządu Austrii w galicyjskich miastach i wsiach w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku zamieszkało wielu niemieckich rzemieślników i kupców², a wśród miejscowości wiejskich powstało 186 osad niemieckich³, położonych przeważnie we wschodniej części Galicji⁴. Rząd austriacki zaprosił do Galicji przesiedleńców z niemieckich prowincji oraz z sąsiednich państw (Prus, Saksonii, Bawarii, Flandrii, Polski, Czech)⁵. W pierwszych latach kolonizacji niemieckiej Galicji Wschodniej powstało tam około 150 autonomicznych osad

¹ Biblioteka W. Stefanyka Ukraińskiej Akademii Nauk we Lwowie, sygn. 141 (Czołowski-Sas Aleksander, historyk), op. 1, spr. 2429, k. 10–14.

² М. Драк, *Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772–1857)*, [w:] *Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура (Deutsche Siedlungen in Ostgalizien: Geschichte – Architektur – Kultur)*. Міжнародний науковий семінар. Матеріали: Доповіді та повідомлення, red. Г. Петришин, Львів 1996, s. 58.

³ E.-J. Schankweiler, *Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Zeitweiser der Galiziendeutschen*, Stuttgart 1998, s. 39–40.

⁴ S. Müller, *Galizien und seine Deutschtum*, Stuttgart 1999, s. 111.

⁵ Biblioteka W. Stefanyka Ukraińskiej Akademii Nauk we Lwowie, sygn. 141 (Czołowski-Sas Aleksander, historyk), op. 1, spr. 2343, k. 23, 26.

niemieckich⁶. Większość owych osad została założona na etnicznym terytorium ukraińskim, na wschód od rzeki San. Rząd Austrii uważał za celowe, aby wszystkie nowe osiedla były tworzone osobno dla protestantów i dla katolików w celu szybszego zapewnienia im budowli sakralnych oraz placówek oświatowych⁷.

Osiedleńcy tzw. józefińskiej kolonizacji (od imienia Józefa II, syna cesarzowej Marii Teresy) na wiejskich terenach wschodniej części Galicji pochodzili prawie wyłącznie z południowo-zachodnich Niemiec⁸. Niemieccy emigranci, przybywający do Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej w XVIII wieku, pochodzili z takich terenów, jak: Palatynat i sąsiednie regiony: Hesja, Środkowa Nadrenia, Gunsrück, Luksemburg, Mozela, Saara, Lotaryngia, Alzacja, Badenia i Wirtembergia⁹. Owe tereny, przede wszystkim Palatynat, zostały względnie szybko ponownie zasiedlone po spustoszeniu podczas wojny trzydziestoletniej (częściowo przez imigrantów z północnych Włoch) oraz były stabilne w kwestii agrokultury¹⁰. Dzięki tradycyjnemu prawu spadkowemu Palatynat i okolice były obszarami rzeczywistego podziału ojcowizny – grunty ojcowskie równomiernie dziedziczyły wszystkie dzieci. W innych częściach Niemiec funkcjonowało inne prawo dziedziczne (*Anerbenrecht*), według którego uznawany był tylko jeden spadkobiorca mienia nieruchomego (*Anerbe*). Takim spadkobiorcą był albo pierwszy (najstarszy), albo rzadko – najmłodszy syn¹¹. W południowo-zachodnich Niemczech, wskutek ciągłego podziału ziemi, powstała taka sytuacja, iż ziemi nie wystarczało dla wyżywienia chłopskiej rodziny. Oprócz tego Palatynat był w XVII i XVIII wieku stałym teatrem działań wojennych – ze wszelkimi negatywnymi następstwami¹².

Po zawarciu pokoju westfalskiego Niemcy były nadal obszarem, na którym państwa europejskie od czasu do czasu rozwiązywały swoje spory; częściowo było to także miejsce rekrutacji żołnierzy, a „drobni władcy sprzedawali swoich poddanych do służby w obce kraje”¹³. Katastrofalne, dla niemieckich księstw, konsekwencje

⁶ П. Штойко, *Географія німецьких колоній у Галичині кінець XVIII – початок XX ст.*, [w:] *Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура*, op. cit., s. 68–69.

⁷ Г.-К. Гайнц, *Закладення поселень періоду Йосифінської колонізації в Галичині та особливий приклад Кьонігсгау*, [w:] *Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура*, op. cit., s. 80–82.

⁸ F. Braun, *Die Herkunft der josephinischen Siedler Galiziens*, [w:] *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*, red. J. Krämer, Stuttgart – Bad Cannstatt 1965, s. 53.

⁹ *Heimat Galizien im Bild*, red. J. Lanz, R. Unterschütz, [w:] *Heimatsbuch der Galiziendeutschen. Teil III*, Stuttgart – Bad Cannstatt 1983, s. XII–XIII.

¹⁰ E.-J. Schankweiler, *Wirtschaftliche und soziale Gründe...*, op. cit., s. 37, 38.

¹¹ Г.-К. Гайнц, *Закладення поселень періоду...*, op. cit., s. 83, 84.

¹² J. Krämer, *Hausform und Hofanlage in unseren Siedlungen*, [w:] *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*, op. cit., s. 68.

¹³ W. Kuhn, *Das Deutchtum Galiziens bis 1772*, [w:] *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*, op. cit., s. 35.

wojny trzydziestoletniej zmusiły najbardziej przezornych urzędników niemieckich do zajęcia się polityką kolonizacyjną i jej praktyczną realizacją¹⁴.

Decydującym w prawie międzynarodowym dla niemieckich kolonistów XVIII wieku był przykład Prus¹⁵, w których czynna polityka kolonizacyjna była uwarunkowana potrzebą zasiedlenia oraz zagospodarowania nowych terytoriów¹⁶. Przykładowym dokumentem był w tym względzie edykt poczdamski z 29 października 1685 roku, w którym mieściła się lista gwarancji i zobowiązań rządu, warunki przesiedlenia i prawa kolonistów¹⁷. Edykt wzywał do przesiedlenia wszystkich chętnych bez względu na ich społeczny i majątkowy stan oraz przynależność religijną. Osobom, które zechciały przeprowadzić się, obiecano pieniądze na przesiedlenie, wyznaczenie dokładnych tras i przewodników, bezpłatny przewóz pieniędzy, mienia i towarów, prawo do nieodpłatnego zamieszkania w pustych lub zaniedbanych budowlach, parcele i materiały budowlane, zwolnienie z podatków na dziesięć lat, bezpłatny wstęp do cechów rzemieślniczych, ziemię uprawną dla chłopów, gwarancje pożyczek pieniężnych dla przedsiębiorców. Szlachta otrzymywała stanowiska na swoje życzenie, gwarantowano także prawo do stworzenia wspólnoty, przeprowadzania obrzędów religijnych w języku ojczystym.

Największa fala przesiedlenia Niemców, którzy założyli osady w Galicji, przypada na lata siedemdziesiąte – osiemdziesiąte XVIII wieku – czasy radykalnych reform cesarza Józefa II¹⁸. Przedmiotem największej troski rządu austriackiego w Galicji było ustanowienie porządku i dyscypliny społecznej. Cesarzowa austriacka Maria Teresa i jej syn Józef II prowadzili tzw. politykę oświeceniową, modną wtedy wśród cesarzy europejskich, której główną zasadą było uzależnienie potęgi państwa od poszerzenia oświaty oraz wszelkich wolności wśród jego poddanych¹⁹. Zagarnięte ziemie zostały podzielone na 18 okręgów administracyjnych, na których czele stali starostowie; funkcje władzy sądowej i administracyjnej pełnili właściciele majątków (dziedzice) lub ich przedstawiciele, zatwierdzeni przez starostów okręgowych²⁰.

¹⁴ Biblioteka W. Stefanyka Ukrainńskiej Akademii Nauk we Lwowie, sygn. 141 (Czołowski-Sas Aleksander, historyk), op. 1, spr. 2431, k. 2–4.

¹⁵ H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790*, Lwów 1938, s. 3–12, 98.

¹⁶ L. German, *Die deutsche Colonisation*, [w:] *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Bd. 19, Wien 1898, s. 456.

¹⁷ *Bertelsmann Lexikon Geschichte: Epochen, Kulturen, Ereignisse, Länder, Schoplatze, Sachbegriffe und Personen von A–Z*, [hrsg.] von Lexikon-Institut Bertelsmann, chefred. W.-E. Gudemann, Gütersloh 1991, s. 654.

¹⁸ F. Braun, *Die Herkunft der josefinischen...*, op. cit., s. 188.

¹⁹ Ch. H. Heinz, H. Schürmann, *Wissenschaftliche Betrachtung der früheren deutschen Siedlungen in Ostgalizien (Westukraine) aus historisch-geographischer Sicht*, [w:] *Zeitweiser der Galiziendeutschen*, op. cit., s. 226–227.

²⁰ Biblioteka W. Stefanyka Ukrainńskiej Akademii Nauk we Lwowie, sygn. 141 (Czołowski-Sas Aleksander, historyk), op. 1, spr. 2443, k. 5–7, 12, 38.

Wielu niemieckich kolonistów przybywało na nowe ziemie poczynając od 1783 roku. Na ten rok przypada założenie ponad 35% wszystkich niemieckich osad powstałych w Galicji w latach osiemdziesiątych – dziewięćdziesiątych XVIII stulecia. Zgodnie ze statystycznym harmonogramem Fritza Brauna w okresie od czerwca 1782 roku do stycznia 1786 roku do Galicji przyjechało 14 257 osób; w latach 1802–1803 jeszcze 478 osób (razem – 14 735 przesiedleńców)²¹. W okresie 1783–1784 do wschodniej części Galicji przybyli niemieccy koloniści z terenów: Nadrenii-Palatynatu (8393 osoby), Schwarzwald (1424), Hesji (1177), Wirtembergii (1060), Badonii (760), Bawarii (199), Saksonii (50), Alzacji i Lotaryngii (416), Luksemburga (69) etc.²²

Ogólnym celem polityki Józefa II stały się reformy gospodarcze, przede wszystkim w rolnictwie. Historycy: Hans Christian Heinz i Manfred Daum podkreślają, że reformy józefińskie w rolnictwie Galicji Wschodniej były ogłoszone w kraju w postaci drukowanych postanowień w języku niemieckim i polskim, ustnych wypowiedzi urzędników państwowych i kazań poszczególnych kapłanów²³. Cesarski patent z roku 1775 ograniczał prawa obszarników świeckich i kościelnych. Odtąd właściciel posiadłości ziemskiej był uważany za nieograniczonego właściciela wyłącznie ziem pańskich, natomiast w stosunku do rustykalnej (chłopskiej) ziemi miał prawa „zwierzchniej własności”. W praktyce oznaczało to, że dziedzic już nie mógł, bez niczyjej kontroli, dysponować chłopskimi nadziałami. Zgodnie z patentami 1784 i 1786 roku obszarnikom świeckim i kościelnym zakazano przekazywać pod zastaw, dzielić, przyłączać do folwarcznej orki lub wymieniać nadziałów chłopskich²⁴. W październiku 1782 roku rząd Austrii pozwolił rolnikom odchodzić z majątku swego właściciela za jego zgodą. Jednocześnie zostały zlikwidowane średniowieczne banalitet i przywileje dziedziców (monopol propinacyjny i solny).

Reformy Józefa II stały się podstawą do ułożenia, w 1785 roku, pierwszego w Galicji katastru ziemskiego²⁵. Rząd austriacki spodziewał się otrzymać prawdziwą ocenę zasobów przyrodniczych kraju, dlatego przywiązywał znaczną wagę do pomiarów i opisów gruntów. Dochodowość gruntów ustalana była na podstawie zysków z uprawy zbóż (pszenicy, żyta, jęczmienia i owsa), zbiorów siana i trawy (z łąk), rocznego przyrostu twardych i miękkich gatunków drzew (z lasów). Sporządzenie

²¹ F. Braun, *Die Herkunft der josefinischen...*, op. cit., s. 52.

²² *Ibidem*, s. 57–59.

²³ Г.-К. Гайнци, *Закладения поселень периода...*, op. cit., s. 87.

²⁴ W. Toraz, *Galicyja w roku 1783*, Kraków 1909, s. 97.

²⁵ M. Schuster, *Königsau – eine josefinische Siedlung*, [w:] *Zeitweiser der Galiziendeutschen*, op. cit., s. 74.

katastru ziem pozwoliło urzędnikom państwowym dokładniej ustalić stan majątkowy duchowieństwa i chłopstwa²⁶.

Rząd Austrii starał się nie dopuścić do zaostrzenia stosunków społecznych w państwie. W tym celu, a także dla stałego przyływu do skarbu państwa podatków od chłopów, rząd w roku 1775 zabronił właścicielom posiadłości wymagania od poddanych ponadnormatywnych powinności, w ogóle nadmiernego ich ucisku, czyli żądania wykonania robót niewymienionych w inwentarzach. Zabroniono wyganiać chłopów na pańszczyznę w dni wolne i świąteczne, ogłoszono za niedopuszczalną praktykę wykorzystywania w majątkach przymusowego najmu, potępiano nadużywanie przez szlachtę i kapłaństwo monopolu propinacyjnego, zakazano poddawania chłopów torturom²⁷. W 1786 roku rząd podjął nową próbę ograniczenia samowoli feudałów w Galicji. Wprowadzono przede wszystkim maksymalną (trzydniową) pańszczyznę, reglamentowano dzień pracy, zniesiono normowaną pańszczyznę.

Reformy rządu Józefa II w sferze społeczno-gospodarczej zakończyły się wprowadzeniem w 1789 roku jednolitego podatku gruntowego dla wszystkich właścicieli ziemskich, niezależnie od formy własności gruntu. Wielkość podatku nie mogła być wyższa od pewnego odsetka z zysku gospodarstwa, przy czym dla Galicji, która była najsłabszym ekonomicznie terytorium Cesarstwa, ów odsetek był najniższy. Jednakże następne próby rządu Austrii mające na celu zamianę pańszczyzny na pieniężny pobór od chłopów na korzyść właścicieli majątków, czyli wprowadzenie czynszu pieniężnego, zakończyły się porażką na skutek oporu feudałów i miejscowego kapłaństwa²⁸. Tym bardziej grunty, które zostały wydzielone do parcelacji, nie stanowiły całości, a były rozproszone w różnych działkach pomiędzy gruntami rustykalnymi. Obszar, wyodrębniony pod każdą kolonię, dzielił się na niwy (ilość niw zależała od urodzajności i klasy ziemi, liczby kolonistów). Sama klasa nie zależała od urodzajności gleby – łąka, pastwisko, miejsce na budynek, ogród mogły należeć do tej samej klasy, co i orna ziemia.

Austriacki program migracji Niemców do Galicji przewidywał znaczne inwestycje kosztem budżetu państwowego. Migranci otrzymywali pieniądze, konie i jedzenie na drogę, a po przyjeździe na wyznaczone miejsce osiedlenia – bezpłatnie ziemię z prawem dziedziczenia, rogaciznę, materiały budowlane, narzędzia rolnicze, materiały siewne etc.²⁹ Niemieccy osadnicy zwolnieni byli od opłaty podatków pań-

²⁶ У. Кришталович, *Рукописні карти Галичини XVII–XVIII ст. у фондах ЦДІАЛ*, [w:] *Картографія та історія України. Збірник наукових праць*, Львів – Київ – Нью-Йорк 2000, s. 218, 224–225.

²⁷ Т.А. Балабушевич, *Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст.*, Київ 1993, s. 134.

²⁸ R.F. Kaindl, *Das Ansiedlungswesen in der Bukowina Seit der Besitzergreifung Durch Österreich. Mit Besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen*, Innsbruck 1902, s. 156–160.

²⁹ *Ibidem*, s. 145–148.

stwowych oraz zachowywali swobodę wyznania. Za pomocą kolonizacji planowano powiększyć liczbę ludności państwa austriackiego, ponieważ poddanym Austrii (obywatelom wewnętrznym terytoriów) przesiedlać się nie pozwalano.

Wyjątki od tego zdarzały się tylko na początku kolonizacji (w lipcu i sierpniu 1782 roku), kiedy niemieckie i czeskie rodziny z Moraw były rejestrowane i przeważnie wspólnie osiedlane w Münchentalu, okręg Jaworów³⁰. Wśród handlowców, rzemieślników, fabrykantów, którzy przybyli do Galicji poza państwową imigracją patentową, było sporo Austriaków. Patent imigracyjny (*Einwanderungspatent*) cesarzowej Marii Teresy z 17 czerwca 1774 roku dotyczył przede wszystkim handlowców, malarzy, fabrykantów, specjalistów i rzemieślników oraz miał na celu (przeważnie w miastach) podniesienie poziomu handlu i przemysłu kraju³¹. W patencie przewidziano zwłaszcza zwolnienie od podatków na okres sześciu lat oraz otrzymanie bezpłatnego prawa do uzyskania obywatelstwa i do wykonywania zawodu. Katolicy mogli osiedlać się wszędzie, protestanci – jedynie we Lwowie, Brodach i w niektórych zachodnich miastach Galicji³².

Patent zasiedlenia Józefa II z 17 września 1781 roku otwierał całkiem nowe perspektywy. Patent swobody wyznania (*Toleranzpatent*) z 13 października 1781 roku nabył mocy prawnej 10 listopada 1781 roku i gwarantował protestantom swobodne i wolne od przeszkód wykonywanie kultów religijnych, był pierwszym wcieleniem idei humanistycznej w systemie Cesarstwa Austriackiego³³. Po raz pierwszy protestanci mogli emigrować bez ograniczeń, gwarantowano im też swobodę wyznania³⁴. Dokument gwarantował dziesięć lat zwolnienia z podatków. Sami przesiedleńcy i ich najstarsi synowie zostali zwolnieni z powinności służby wojskowej.

Pierwotnymi adresatami patentu zasiedlenia Józefa II byli także Niemcy z terenów byłej Rzeczypospolitej, których zachęcano do przesiedlania się do Galicji Wschodniej. Jednak patent zapraszał do kraju koronnego nie tylko Niemców, ale i przedstawicieli innych narodowości³⁵. Zwłaszcza liczone na to, że udział w ruchu imigracyjnym weźmie także ludność z Rosji, Prus lub Polski. To podkreślało, że rząd austriacki nie miał politycznych zamiarów germanizacji Galicji³⁶. W porównaniu

³⁰ H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna...*, op. cit., 29–36.

³¹ Г.-К. Гайнци, *Закладення поселень періоду...*, op. cit., s. 81.

³² R. Wagner, *Die Revolutionsjahre 1848–1849 im Königreich Galizien-Lodomerien (einschliesslich Bukowina). Dokumente aus österreichischer Zeit*, München 1983, s. 154, 155.

³³ J.A. Kolatschek, *Geschichte der evangelischen Gemeinde Biala in Galizien*, Teschen 1860, s. 260, 266.

³⁴ E.-J. Schankweiler, *Auswanderungen nach Galizien als Bestandteil pfälzischer Wanderungen*, [w:] *Ostgalizien. Die deutsche Minderheit...*, op. cit., s. 23.

³⁵ A. Stromenger, *Zur Forschung der Auswanderung im 18. und 19. Jahrhundert. Individuelle Migrationen nach Galizien*, [w:] *Zeitweiser der Galiziendeutschen*, op. cit., s. 185.

³⁶ E.-J. Schankweiler, *Wirtschaftliche und soziale Gründe...*, op. cit., s. 35–33.

z czynnościami stosowanymi na innych terytoriach Europy, kolonizacja józefińska – jak i później franciszkańska (od imienia Franciszka I, syna cesarza Leopolda II, ostatniego cesarza Świętego Imperium Rzymskiego i pierwszego cesarza Austrii) w stosunku gęsto zaludnionej Galicji otrzymały nowy jakościowy charakter³⁷. Polegał on na uzupełnieniu istniejącego systemu zasiedlenia, a w planie politycznym – w „polepszeniu ludności” poprzez przesiedlenie zamożniejszych chłopów.

W odróżnieniu od kolonizacji józefińskiej nowy etap procesu – kolonizacja franciszkańska³⁸ – według swojej efektywności była słabsza, co uwarunkowało względnie szybszą asymilację ludności niemieckiej³⁹. Franciszkańska kolonizacja miała bardziej skomplikowane następstwa dla niemieckich przesiedleńców. Nie rekompensowano im kosztów przeprowadzki do Galicji Wschodniej.

Ogólna liczba imigrantów podczas kolonizacji franciszkańskiej stanowiła zaledwie jedną trzecią osiedleńców „józefińskich”. Nowych kolonii powstało mało, ponieważ brakowało ziemi. Ich przykładem może być osada Waldorf położona na południowy zachód od Lwowa. Badacze podkreślają, iż typowymi były przede wszystkim „wsielenia” (*Ansiedlungen*): poszczególne rodziny kolonistów zamieszkiwały w zwolnionych ukraińskich lub polskich dworach na ukraińskich wsiach Galicji Wschodniej⁴⁰. W odróżnieniu od poprzedniej fali kolonizacji niemieckiej większość osadników była obrządku katolickiego. Oprócz Niemców austriackich w osadach tego typu osiedlali się wychodźcy z centralnych części Czech oraz sudeccy Niemcy. Do 1805 roku we wschodniej części Galicji zamieszkało 629 rodzin z Niemiec oraz 603 rodziny z Austrii⁴¹.

Istnieje jeszcze jedna osobliwość kolonizacji józefińskiej i franciszkańskiej w porównaniu z kolonizacją czasów absolutyzmu: kolonizacje owe, a także prywatne przedsięwzięcia ludności w relatywnie gęsto zaludnionej Galicji, otrzymały charakter jakościowy⁴². Osadnikom w państwowych – byłych kościelnych oraz polskich królewskich i szlacheckich – posiadłościach była gwarantowana państwowa pomoc w budowie domów i osprzętowaniu produkcji przemysłowej. Dla potrzeb rolnictwa przeznaczano odpowiednią glebę orną, wiejski dom mieszkalny, stajnię, stodołę,

³⁷ *Ibidem*; *Auswanderung und Ansiedlung von Deutschen in Galizien 1782–1820 und ihre Geschichte bis zur Umsiedlung 1939/40*, [w:] *Zeitweiser der Galiziendeutschen*, op. cit., s. 49.

³⁸ Г.-К. Гайнци, *Закладення поселень періоду...*, op. cit., s. 83–90.

³⁹ W. Metzler, *Die Ortsnamen der deutschen Siedlungen in Galizien*, [w:] *Heimat Galizien: Ein gedlenkbuch*, op. cit., s. 82, 86.

⁴⁰ M. Schuster, *Königsau – eine josefinische...*, op. cit., s. 73.

⁴¹ E. Müller, *Die deutschen Katholiken in Ostgalizien*, [w:] *Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine*, red. E. Müller, E.-J. Schankweiler, Stuttgart 1996, s. 74.

⁴² W. Kuhn, *Die Siedlungsformen der deutschen Kolonien in Galizien*, [w:] *Heimat Galizien: Ein gedlenkbuch*, op. cit., s. 26–27.

komorę, a także zwolnienie z podatków finansowych i naturalnych na okres dziesięciu lat oraz sześciu – od pańszczyzny. Zwłaszcza dla niemieckich osadników pańszczyzna została zastąpiona obowiązkiem odpracowania na korzyść państwa austriackiego lub ekwiwalentem finansowym. I tak w 1871 roku odpracowanie w koloniach wynosiło – 83 dni na rok, później termin został zmniejszony do 25 dni, a dla kolonii Barinberg okres ten stanowił 40 dni⁴³.

Niemieccy koloniści wnieśli dostrzegalny wkład w rozwój rolnictwa Galicji, który przejawiał się m.in. zagospodarowaniem nieużywanej ziemi, podniesieniem kultury uprawy ziemi (wprowadzeniem hodowli rzepaku, chmielu, rabarbaru, różnych gatunków koniczyny) i sadownictwa, uporządkowaniem gospodarki leśnej, polepszeniem poziomu hodowli bydła⁴⁴. Zakaz sprzedaży i zmniejszania przydzielonych osadnikom działek ziemi zapewnił koloniom rozkwit na długi okres. Na tym tle przegrywali ukraińscy i polscy chłopci, których gospodarstwa miały tendencję do stałego rozdrabniania się. Taka sytuacja pozwoliła Hansowi Christianowi Heinzowi twierdzić, że niemieccy koloniści byli „posłami” reformy Józefa II⁴⁵. Jednocześnie ziemię i łąki w nowych osadach kolonistów pomierzono i rozdzielono według systemu znanego i stosowanego na niemieckich ziemiach⁴⁶.

Jak już zauważono, większość kolonii była położona na ziemiach państwowych (kameralnych) posiadłości, znacznie mniej było ich na ziemiach prywatnych i dominalnych. Na tym polega przyczyna tego, że najwięcej kolonii niemieckich było w terytorialnym pasie: Żółkiew–Lwów–Sambor. Według sprawozdań statystycznych Samuela Bredetzky’ego, najwięcej kolonii stwierdzono w następujących okręgach: w żółkiewskim – 17, lwowskim – 18, samborskim – 21; w innych okręgach było ich znacznie mniej: w brzeżańskim, stryjskim, sanockim – po 7, w złoczowskim – 8, przemyskim – 9, czerniowieckim – 10⁴⁷. Wynika z tego, iż na wschód i zachód od tego pasa zasiedlenia liczba kolonii zmniejsza się; niewielka ich liczba występowała na Podkarpaciu Galicyjskim⁴⁸. Często niemieckie osady powstawały w pobliżu miast albo w samym mieście, a także koło już istniejących wsi; osady takie były słabo zaludnione, zamieszkiwało tam 10–35 rodzin przesiedleńców. Przeważnie większość kolonii miała niemieckie nazwy, tylko niewielka część – ukraińskie. Na przykład Dobrianyczi, Uszkiwci (okręg brzeżański), Bohdaniwka, Syhniwka, Chorosno

⁴³ Idem, *Die deutsche Auswanderung aus Galizien*, [w:] *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*, op. cit., s. 77–78.

⁴⁴ J. Rychlikowa, *Realizacja społeczno-gospodarczych reform terezańsko-józefińskich w Galicji*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1957, t. 19, s. 134.

⁴⁵ Г.-К. Гайнци, *Закладения поселень періоду...*, op. cit., s. 87.

⁴⁶ J. Krämer, *Hausform und Hofanlage in...*, s. 68.

⁴⁷ S. Bredetzky, *Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung*, Brünn 1812, s. 10–135.

⁴⁸ М. Драк, *Німецьке населення Східної Галичини: розселення...*, op. cit., s. 61.

(Iwowski), Dobrohostiw, Kupnowyczi (samborski), Berehy (sanocki) etc.⁴⁹ Znaczna część niemieckich kolonii w badanym okresie miała paralelne nazwy – ukraińskie i niemieckie, o jednakowym lub bliskim znaczeniu: Litnia – Zommertau, Nowosiłka – Neudorf, Wynnyky – Beinberg, Wyszeńka – Waldorf, Serny – Regberg etc.⁵⁰ Kolonie powstałe na obrzeżach galicyjskich miast (lub w pobliżu miast) najczęściej zachowywały nazwy odpowiednich miejscowości lub otrzymywały przydawkę „Nowy” (Neu)⁵¹.

W latach 1772–1857 niemiecka ludność Galicji wzrosła ilościowo i stanowiła zauważalną mniejszość narodową w obu częściach regionu. Zwłaszcza w 1784 roku do Galicji przyjechało od 5736 (według danych Fritza Brauna)⁵² do 7236 osób (według obliczeń Walter Kuhna)⁵³. W latach 1782–1785 na nowe ziemie przybyło 3216 rodzin (razem – 14 669 osób). W roku 1789 w koloniach mieszkały 3104 rodziny, a w miastach – 217⁵⁴. Podczas kolonizacji franciszkańskiej do 1805 roku w kraju zamieszkało 629 rodzin z Niemiec, w tym 603 rodziny z austriackich prowincji. W kontekście takiej polityki migracyjnej (kolonizacja bernerwaldska) powstają kolonie Mariagilf (1811), Teresówka, położona na południe od Doliny (1818), Machliniec (1823), Angelówka (1826), Ludwikówka (1830), Feliziental, Annaberg, Karlsdorf w okręgu skolewskim (1835), Pöchersdorf (1836), Neu (Nowy) Mizuń (1844), Jammerstal (1848)⁵⁵. Sprzyjała temu elastyczna polityka zewnętrzna rządu Austrii wobec ludności niemieckojęzycznej.

W ramach państwowego programu reformowania gospodarki kraju rząd Cesarstwa dokonał zasiedlenia terytorium przez niemieckich kolonistów. Osiedleńców rekrutowano z ubogich chłopskich rodzin i rzemieślników ze spustoszonych przez wojny południowych Niemiec, z Alzacji, Nadrenii i Sudetów. Kolonizacyjne procesy w Galicji miały swoje podstawowe cele: integrację regionu z wielonarodowościową strukturą Cesarstwa Austriackiego oraz germanizację Galicji, wzrost liczby ludności, wprowadzenie nowoczesnych form w gospodarce rolnej⁵⁶. Zaludnienie kraju przez niemieckich kolonistów w pewnym sensie sprzyjało społeczno-gospodarczemu rozwojowi Galicji. Mimo zmiany państw i rządów, osiedleńcy nie tylko dostosowali się,

⁴⁹ W. Metzler, *Die Ortsnamen der deutschen...*, op. cit., s. 84–85.

⁵⁰ J. Hennig, P. Unterschütz, R. Unterschütz, *Brigida mit seinem Filialgemeinden Gassendorf und Neudorf*, Stuttgart 1995, s. 20–25.

⁵¹ W. Metzler, *Die Ortsnamen der deutschen...*, op. cit., s. 86.

⁵² F. Braun, *Die Herkunft der josefinischen...*, op. cit., s. 58.

⁵³ W. Kuhn, *Die deutsche Auswanderung...*, op. cit., s. 79.

⁵⁴ *Ibidem*; W. Kuhn, *Das deutsche Siedlungswerk in Galizien in der österreichischen Zeit*, [w:] *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*, op. cit., s. 38.

⁵⁵ S. Müller, *Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum...*, op. cit., s. 72–74.

⁵⁶ R.F. Kaindl, *Die Deutschen in Ost-Europa*, Leipzig 1916, s. 151–160.

ale i stopniowo osiedlali się na całym terytorium. Akta archiwalne świadczą o tym, że rząd austriacki i miejscowi właściciele majątków (Polacy, Żydzi) wspierali niemieckich osadników, co pozwalało tym ostatnim w lepszych warunkach rozwijać w koloniach uprawę ziemi i hodowlę bydła.

W wyniku tego niemiecka kolonizacja Galicji Wschodniej końca XVIII i pierwszej połowy XIX wieku miała nie tyle przemysłowy, co rolniczy charakter, ponieważ była skierowana nie do miasta, a na wieś⁵⁷. Celem kolonizacji austro-niemieckiej było osadzenie wychodźców z południowo-zachodnich Niemiec, którzy mieli stać się wzorcem dla Ukraińców w rozwoju agrokultury. Szczególne znaczenie w historii Galicji Wschodniej miała kolonizacja józefińska, której trzon wywodził się z Czech i Moraw, a później – z południowych Węgier⁵⁸.

Jak widzimy, polityka reformatorska Marii Teresy i Józefa II, w duchu oświeconego absolutyzmu, nie zrujnowała podwalin starego ustroju, zmieniła natomiast samo rozumienie stosunków społecznych, dzięki czemu przyczyniła się do aktywizacji wszystkich stanów społeczeństwa. Samowładztwo, tajemnica kancelaryjna, działalność urzędników zależnych od władz najwyższych – były to ogólne cechy wszystkich państw europejskich doby oświecenia. Mając na celu wzmocnienie scentralizowanego państwa austriackiego, rząd wiedeński likwidował wiele przywilejów szlachty polskiej (jej instytucje polityczne) oraz podporządkował ją administracji austriackiej. Spowodowało to sprzeciw lokalnej szlachty wszystkich krajów przyłączonych do Cesarstwa, w tym i Galicji. Występując w obronie swoich interesów stanowych, szlachta przedstawiała siebie jako wyraziciela woli całego narodu posługującego się tym samym językiem. To stało się, później, pierwszym bodźcem do odrodzenia narodowego i rozwoju ruchów politycznych, które ogarnęły wszystkie warstwy etniczno-kulturowych i narodowych wspólnot Europy. Konsekwentne reformy agrarne, zwłaszcza zniesienie osobistej zależności chłopów, ograniczenie pańszczyzny, wprowadzenie samorządu wiejskiego stworzyły przesłanki zwiększenia aktywności ludności wiejskiej. W czasach rządów Marii Teresy w jej Cesarstwie pojawia się prąd ideowy, którego rzecznicy propagowali ideę rządzenia wyłącznie przez czynnik niemiecki. Idee te znalazły podatny grunt za czasów Józefa II, którego reformatorski zapał i polityczne ideały absolutyzmu torowały szlak takim tendencjom. W dobie Józefa II uważano, że „wielkie państwo może być dobrze kierowane wtedy, kiedy ma jednolite: aparat, administrację, sądownictwo. Aby utrzymać ten aparat w jednych rękach centralnego rządu, potrzebny jest jeden język. Takim językiem może być

⁵⁷ E.-J. Schankweiler, *Auswanderungen nach Galizien...*, op. cit., s. 23, 24.

⁵⁸ Г.-К. Гайнци, *Закладення поселень періоду...*, op. cit., s. 82–83.

tylko niemiecki”⁵⁹. Polityka germanizacji, która w całym Cesarstwie Austriackim manifestowała ambicje Niemców austriackich, wszędzie wywoływała jednakową reakcję – rozbudzała lokalne uczucia narodowe.

Państwowa (lub prywatna na zlecenie państwa) działalność imperium w sprawie osiedlania niemieckojęzycznej ludności na nowo nabytych terytoriach prowadzona była w celu znacznego zwiększenia liczby obywateli (więc i przyływu większych podatków) na względnie mało zasiedlonych terenach. W odróżnieniu od podobnych przedsięwzięć w Prusach, Austrii i Rosji polityka kolonizacyjna Marii Teresy (1774–1781), Józefa II (1781–1785), Franciszka I (1802–1805) oraz prywatne przedsięwzięcia kolonizacji (1815–1830) na względnie mało zasiedlonych terenach Galicji nabrały jakościowego charakteru.

Tradycyjne niemieckie wpływy wojskowo-polityczne i kulturowe Saksonii, Prus i Śląska w Galicji były, w pewnym stopniu, uwarunkowane zgodnością etnicznej i wyznaniowej przynależności. Ostatnia, jak świadczą najnowsze badania, w wielu aspektach była podobna⁶⁰. Charakterystyczny dla średniowiecznego światopoglądu podział świata na biegunowe przeciwieństwa, nieufność i uprzedzenie wobec wszelkiego „obcego” w narodowym, językowym i wyznaniowym aspekcie nie były absolutne. Człowiek średniowieczny z czasem coraz bardziej pragnął pokonać liczne przeszkody na drodze do wzajemnego porozumienia się między obcokrajowcami, pozbyć się obcości pomimo religijnej i etnicznej wrogości oraz ciągłych krwawych starć.

Jedność duchowych i kulturowych procesów Zachodu i Wschodu przejawiała się w wielu innych sferach. Podobnie było w Galicji, gdzie rozgraniczenia między Rusinami (Ukraińcami) z jednej strony, a Polakami i Niemcami, a także Ormianami i Żydami – z drugiej, zazwyczaj odbywały się według zasady wyznaniowej⁶¹. Przejawem takiego rozgraniczenia była religijna dyferencjacja niemieckiej ludności regionu Europy Wschodniej, dlatego zbadanie przesłanek, przebiegu i rezultatów takiego rozgraniczenia stanowi ważne zadanie naukowe.

Najdawniejsze świadectwa tymczasowego pobytu w Galicji kupców niemieckich sięgają jeszcze drugiej połowy IX wieku. Później do kupców dołączyli handlarze z Austrii, Śląska i Saksonii. Razem z nimi inni Niemcy przybywali tu jako podróżnicy, misjonarze, a także jako uczestnicy różnych poselstw. Wizyty handlowe kupców

⁵⁹ Biblioteka W. Stefanyka Ukraińskiej Akademii Nauk we Lwowie, sygn. 141 (Czołowski-Sas Aleksander, historyk), op. 1, spr. 2429, k. 16.

⁶⁰ *Ständische und religiöse Identitäten in Mittelalter und früher Neuzeit*, red. S. Kwiatkowski, J. Małek, Toruń 1998, s. 229.

⁶¹ А. Каустов, *Євреї під владою Литви та Польщі (XIV–XVIII)*, [w:] *Написи з історії та культури євреїв України*, Київ 2008, s. 39; K. Baczkowski, *Zagadnienie kolonizacji niemieckiej w Polsce w XIII i XIV wieku w ujęciach polskiej historiografii po II wojnie światowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1993, nr 49, z. 101, s. 115–127.

niemieckich miały miejsce też w X–XI wieku, co potwierdzają znalezione na tych terenach monety z owych czasów. Z początku XI wieku niewielkie grupy Niemców zaczynają osiedlać się i zamieszkiwać miasta Księstwa Halickiego i prowadzić tam swoje interesy handlowe. Wojskowe i dyplomatyczne kontakty książąt halickich z różnymi niemieckimi grupami politycznymi spowodowały obecność niemieckich żołnierzy biorących udział w działaniach wojсковych po stronie władców ruskich. W czasach Księstwa Halickiego i Księstwa Halicko-Wołyńskiego w regionie zaczęli pojawiać się niemieccy rzemieślnicy, którzy rozbudowywali halickie miasta⁶².

W ciągu całego okresu średniowiecza Niemcy tradycyjnie zajmowali ważne miejsce w systemie kontaktów rusko-ukraińskiej etnicznej wspólnoty Galicji z Zakonem Teutońskim i niemieckojęzycznymi państwami-księstwami, które charakteryzowały się różną koniunkturą polityczną⁶³. Czynne kontakty Galicji z niemieckimi ziemiami oraz lojalna polityka względem Niemców, jaką prowadziła rządząca elita księstwa, doprowadziły później do pojawienia się w niektórych miastach niewielkich kolonii niemieckich, w których zamieszkali przeważnie kupcy, rzemieślnicy, rzadziej żołnierze i osoby duchowne.

Niektórzy z nich, z biegiem czasu, obejmowali wysokie stanowiska w hierarchii społecznej i wpływali na wewnętrzne życie galicyjskich i wołyńskich miast⁶⁴.

Państwowa i polityczna elita Księstwa Halicko-Wołyńskiego (pierwszego królestwa ruskiego) dosyć mocno wspierała niemiecką ludność Galicji. W tym wschodniosłowiańskim księstwie szerzyła się łacina, zwłaszcza w kancelariach, a przyływ kolonistów niemieckich przybliżył kraj do zachodnioeuropejskiego systemu stosunków gospodarczych i politycznych. Tendencje te zauważalne były przede wszystkim w technice rzemiosła, w handlu, w organizacji samorządu lokalnego.

Wzrost liczby obcokrajowców w miastach Galicji w XIV i na początku XV wieku, względny rozwój miejskiego życia, nasilenie przeciwieństw religijnych na niemieckich terenach (katolicy–protestanci) spowodowały wyodrębnienie z niemieckiego środowiska pierwszego miejskiego patrycjatu miast galicyjskich. Jego podstawą było prawo magdeburskie, które stało się realnym przejawem regularnego procesu kształtowania się mieszczaństwa jako stanu społecznego⁶⁵. Te normy prawne służyły nie

⁶² D. Doroschenko, *Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen*, München 1994, s. 6–7.

⁶³ В. Магузова, *Тевтонський орден у зовнішній політиці князя Данила Галицького*, „Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології” 1998, t. 1, s. 50–51, 52, 54.

⁶⁴ I. Monolati, *Niemcy Rusi Halickiej w strukturze mieszczaństwa Królestwa Polskiego*, [w:] *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX wieku*, (Studia ad historiam civitatum pertinentia, vol. I), red. D. Michaluk, K. Mikulski, Toruń 2003, s. 181–196.

⁶⁵ Т.Д. Гошко, *Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії*, Автореф. дис. канд. іст. наук., Київ 1999, s. 3.

tylko celom kulturowym i fiskalnym, lecz i denacjonalizacji regionu, wzmacnianiu polsko-katolickich wpływów. W wielkich miastach Galicji Niemcy, będący pełnowartościowymi mieszkańcami, zajęli czołowe pozycje. Odgrywali oni ważną rolę w codziennym życiu tego wschodnioeuropejskiego regionu. Z jednej strony Niemcy sprzyjali kształtowaniu się na tych ziemiach ogólnoeuropejskich procesów kulturowych i politycznych, z drugiej zaś przywileje Niemców – katolików były czynnikiem denacjonalizacji tych, którzy nie należeli do uprzywilejowanej, w skali państwa polskiego, religii katolickiej.

Przyczynami znacznego wzrostu liczby ludności niemieckiej, na względnie mało zasiedlonych terytoriach Europy Wschodniej i w Galicji, były także: ciągły podział ziemi w południowo-zachodnich Niemczech oraz brak ziemi uprawnej niezbędnej dla wyżywienia niemieckich rodzin chłopskich po wojnie trzydziestoletniej 1618–1648 i pokoju augsburskim 1655 roku. Spowodowało to głębokie zmiany w gospodarce, polityce i w życiu narodowym niemieckich państw-księstw oraz sąsiednich państw.

W ostatnich latach XVIII wieku najbardziej precyzyjną charakterystyką przynależności etnicznej było wyznanie. Z pozycji dyferencjacji religijnej Niemcy w Galicji nie stanowili jedności, lecz dzielili się na kilka wspólnot. Jak świadczą źródła, na początku kolonizacji najważniejsza była tożsamość niemieckojęzycznych osiedleńców. Innym potężnym czynnikiem, który uwarunkował tożsamość kolonistów, była przynależność religijna. Z czasem w środowisku niemieckojęzycznych kolonistów kształtuje się nowa tożsamość polegająca na wspólnym zamieszkaniu w granicach jednej kolonii lub okręgu. Podobnie jak Niemcy – koloniści praktycznie nie dostrzegali różnicy między sąsiadami Ukraińcami i Polakami, którzy mieli wyraźnie odmienne życiowe praktyki, tak i w oczach ukraińskich i polskich chłopów katolicy, luteranie, reformatorzy, menonici, szwabi, esseńczycy byli „Niemcami”. Spostrzeżenia poczynione na podstawie źródłowego materiału dotyczącego Galicji nie dają podstaw, by twierdzić, iż etnonim „Niemcy” oznaczał tam wyłącznie Niemców – protestantów. Pod tym etnonimem ujmowano wszystkich przedstawicieli etnosu niemieckiego niezależnie od odłamu religii chrześcijańskiej. Do nich należeli wierzący jednej, dwu narodowości – ewangelicko-luterańscy Niemcy.

Kościół ewangelicko-luterański w Austrii odziedziczył wszystkie podstawowe założenia luteranizmu, zdefiniowane jeszcze w XVI wieku przez Marcina Lutra (1483–1546). W aspekcie administracyjnym Kościół dzielił się na okręgi konsystorialne z generał-superintendentami na czele, konsystorie dzieliły się na probostwa, a probostwa – na diecezje. Kościół ewangelicko-unicki został utworzony na podstawie dekretu cesarza pruskiego Wilhelma III z 27 września 1871 roku. Wymieniona

instytucja stanowiła zjednoczenie dwóch Kościołów: luterańskiego i zreformowanego, które nadal częściowo zachowywały swoje odmienności doktrynalne. Do wymienionego Kościoła należał Evangelischer Oberkirchenrat (Ewangeliczna Wyższa Rada Kościelna) w Berlinie. Na terytorium niemieckich państw-księstw, a później Rzeszy Niemieckiej, działał Kościół Staroluterański, utworzony w roku 1817, a uznany przez państwo dopiero w 1845 roku. Na podstawie patentu tolerancyjnego cesarza austriackiego Józefa II pozwolono na przesiedlenie niemieckich ewangelików (z Niemiec Południowych, przeważnie z Palatynatu) do Galicji.

Dla Niemców z Galicji, jak i dla wszystkich Niemców Europy Wschodniej, charakterystyczna była wielowyznaniowość. Podstawową i liczebnie największą grupę niemieckich wyznań w Galicji stanowili przedstawiciele różnych kierunków protestantyzmu, katolicy obrządku rzymskiego, a stosunkowo niewielką liczbę – przedstawiciele innych wyznań.

Wejście Galicji w skład Cesarstwa Austriackiego odbiło się na wszystkich obszarach jej rozwoju politycznego, ekonomicznego i kulturowego. Międzynarodowe doświadczenia w prawie europejskim z XVIII wieku, dotyczące zagranicznych kolonistów, wyniesione z Prus (edykt poczdamski z 29 października 1684 roku Kurfürsta Wielkiego Fryderyka Wilhelma I) oraz Rosji („Manifest” 1763 roku cesarzowej Katarzyny II) i przedsięwzięcia mające na celu rozwój osiedli Niemców w regionach cesarstw absolutystycznych (Czech, Moraw, Rosji, Węgier Południowych), pozwoliły Austrii prowadzić politykę kolonizacji w Galicji w sposób scentralizowany. W latach 1774–1830 treścią tej polityki była organizacja przesiedlenia Niemców – kolonistów w celu ich zamieszkania w miastach i wsiach Galicji, a także założenie osobnych osad.

Na przełomie XVIII i XIX wieku austro-niemiecka kolonizacja Galicji spowodowała pojawienie się nowej niemieckiej wspólnoty narodowej, która nie tylko wniosła ważny wkład w rozwój polityczny, rolniczy, przemysłowy i kulturowy, lecz podniosła także liczbę protestantów i katolików w kraju. Niemieccy osiedleńcy w Galicji należeli do różnych wyznań⁶⁶. Według przynależności religijnej niemieccy koloniści byli: katolikami, ewangelikami, kalwinistami i luteranami. Najwięcej było protestantów: ewangelików – 46,8%, reformowanych – 12,8%, menonitów – 0,9%. Katolicy stanowili 39,5% ogólnej liczby⁶⁷.

Początki kolonizacji przypadają na okres panowania Marii Teresy i są powiązane z wydaniem przez nią, 1 października 1774 roku, tak zwanego patentu zasiedlenia. Dokument zachęcał do osiedlania się w Galicji kupców, malarzy, przemysłowców

⁶⁶ Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie, sygn. 146 (K.k. Galizische Statthalte-rei / C.k. Namiestnictwo Galicyjskie), op. 4, zw. 9, spr. 152, k. 61, 63–64, 65, 83, 84.

⁶⁷ E. Müller, *Die deutschen Katholiken...*, op. cit., s. 73.

i rzemieślników wyznania katolickiego i unickiego. Do owego aktu dołączono patent dla protestantów, którym pozwolono osiedlać się w czterech miastach: Jarosławiu, Zamościu, Lwowie i Zaleszczykach⁶⁸. Planową kolonizację rozpoczął cesarz Józef II, który zaczął osiedlać tu ludność zatrudnioną przede wszystkim w agrarnym sektorze gospodarki. Przeważna większość kolonistów pochodziła z Niemiec Południowych, głównie z Palatynatu⁶⁹. 13 października 1781 roku cesarz usunął ostatnie przeszkody dla przeniesienia do Galicji protestantów, wydając tak zwany patent tolerancyjny dla całego Cesarstwa Austriackiego⁷⁰. W latach osiemdziesiątych XVIII wieku wśród kolonistów z Niemiec Południowych do Galicji przybyła znaczna liczba ewangelików (luteranów), reformowanych ewangelików (kalwinistów), menonitów i katolików⁷¹.

W latach 1782–1814 procesy kolonizacji Galicji odbywały się powoli. W roku 1786 na 3087 rodzin kolonistów przybyło 1445 rodzin luteranów (47%), 1216 rodzin katolików (39%), 398 rodzin ewangelików reformowanych (13%), 28 rodzin menonitów (1%)⁷². Do 1814 roku liczba kolonii wzrosła do 184 i były one zamieszkane przez około 20 tysięcy kolonistów, spośród nich – prawie 12 tysięcy to osoby wyznania ewangelickiego⁷³. W następnych latach zasiedlanie kraju trwało nadal, jednak znaczna była także kolonizacja prywatna. Liczba ewangelików w Galicji pod koniec lat czterdziestych XIX wieku stanowiła 30 tys. osób, a w 1880 roku – 40 919⁷⁴.

Protestanci, którzy przybywali do Galicji, otrzymywali prawo organizacji diecezji własnym kosztem. Dla kolonistów – katolików nie przewidziano stworzenia osobnych diecezji⁷⁵. Pierwszą diecezję protestancką stworzono w miejscowości Stadło,

⁶⁸ R. Kesselring, *Die evangelischen Siedlungen Galiziens im josephinischen bis franzisceischen Zeitalter 1772–1822*, Lemberg 1912, s. 86–87; K. Völker, *Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich*, Leipzig 1917, s. 89–91; F. Seefeldt, *Quellenbuch zur deutschen Ansiedlung in Galizien unter Kaiser Joseph II*, b.m.w. 1935, s. 19–20.

⁶⁹ F. Seefeldt, *Quellenbuch zur deutschen Ansiedlung...*, op. cit., s. 20.

⁷⁰ H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna...*, op. cit., s. 37; L. Schneider, *Das Kolonisationswerk Josefs II. in Galizien*, Leipzig 1939, s. 12; W. Kuhn, *Siedlungsgeschichte der Galiziendeutschen*, [w:] K. Lück, A. Lattermann, *Die Heimkehr der Galiziendeutschen*, Posen 1940, s. 10; *Патент на поселення Йосифа II від 17 вересня 1781 р. Витяг із дозволу і пільг, що призначені для прибулих чужоземних ремісників і землеробів, „Галичина. Науковий краєзнавчий і просвітний часопис”* 2005, nr 10, s. 70–72.

⁷¹ Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie, sygn. 146 (K.k. Galizische Statthalterei / C.k. Namiestnictwo Galicyjskie), op. 4, zw. 9, spr. 154, k. 99, 104 (zw).

⁷² H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna...*, op. cit., s. 103.

⁷³ W. Gastpary, *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do I wojny światowej*, Warszawa 1977, s. 167; W. Lempp, *Die evangelische Kirche Augsbургischen und Helvetischen Bekenntnisses in Kleinpölen (Galizien)*, [w:] *Auslandsdeutschtum und evangelische Kirche*, hrsg. von E. Schubert, Jahrg. München 1934, s. 4–6.

⁷⁴ *Rys statystyczno-jeograficzny Galicji Austriackiej*, Poznań 1842, s. 10; W. Kuhn, *Bevölkerungsstatistik des Deutschtums in Galizien*, Wien 1930, s. 150–155; R. Kesselring, *Die evangelischen Siedlungen Galiziens im josephinischen...*, op. cit., s. 25–26; L. Schneider, *Das Kolonisationswerk...*, op. cit., s. 64; K. Piątkowski, *Rozwój stosunków wyznaniowych i narodowościowych Małopolski Wschodniej. Materiały dla celów pracy społecznej*, Lwów 1936, s. 8.

⁷⁵ J.A. Kolatschek, *Geschichte der evangelischen...*, op. cit., s. 266.

następną – w Reichsgeim. W zasięgu kolonizacji józefińskiej powstały ewangelickie gminy we Lwowie, Reichenaw i Brigidau. Do drugiej połowy lat sześćdziesiątych XIX wieku liczba pastorałów wzrosła do 25, z których tylko 3 były reformowane: Josefsberg, Kenigsberg i Kołomyja-Baginsberg⁷⁶.

Dla organizacyjnego uporządkowania wspólnoty, rozporządzeniem z 7 maja 1789 roku, terytorium Galicji podzielono na dwa senioraty z centrami w Białej i Lwowie. Do pierwszego senioratu najpierw należały diecezje: Biała, Podgórze, Reichsgeim, Ranischaw i Stadło; do drugiego: Lwów, Brigidau, Dornfeld, Gartfeld i Zaleszczyki. Do 1804 roku terytoria obu senioratów podporządkowane były Superintendenturze Śląsko-Morawskiej z centrum w Cieszynie⁷⁷. Wymieniona superintendencja była ówczesnie największą w Kościele ewangelickim w Austrii⁷⁸.

Nieco inaczej rozwijała się wspólnota menonitów. W latach 1784–1785 do Galicji przybyło, jak już zaznaczono, 28 rodzin menonitów. Osiedlały się one w koloniach Einsidel (18 rodzin), Falkenstein (7) i Rozenberg około Szczyrca (3)⁷⁹.

Na początku XIX wieku ośrodki ewangelickich urzędów kościelnych działały już w 12 koloniach i miastach Galicji: we Lwowie, Gartfeldzie, Józefowie, Reichau, Bandrowie, Dornfeldzie, Brigidau, Josefsbergu, Gelsendorfzie, Unterwaldenie, Ugartstalu, Zaleszczykach. Później większego znaczenia nabywają miejskie urzędy ewangelickie Stryja, Stanisławowa, Kołomyi⁸⁰. Wszystkie centra ewangelickie, od roku 1804, odeszły do Superintendentury Galicyjsko-Bukowińskiej Kościoła Wyznania Augsburgskiego i Helweckiego, kiedy Galicję, zgodnie z planem organizacyjnym, oddzielono od Śląska Cieszyńskiego⁸¹. Do 1810 roku w Galicji przybyło 12 tys. ewangelików, którzy tworzyli 19 urzędów kościelnych (17 augsburgskich i 2 helweckie)⁸².

Na czele nowej superintendentury stał pastor Józef Pavlini (1804–1806), superintendentami zostali mianowani: Samuel Bredecki (1806–1812), Samuel Fuks

⁷⁶ T. Zöckler, *Die Evangelische Kirche Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Polen*, [w:] *Ekklesia*, Bd. 5, Leipzig 1938, s. 149; H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna...*, *op. cit.*, s. 103–104; H. Stupnicki, *Galicja pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym*, Lwów 1869, s. 26; R. Kesselring, *Die evangelischen Siedlungen Galiziens im josephinischen...*, *op. cit.*, s. 47.

⁷⁷ W. Kałinka, *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, Kraków 1898, s. 354; H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna...*, *op. cit.*, s. 104.

⁷⁸ O. Wagner, *Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545–1918/20*, Wien–Köln–Graz 1978, s. 410–414; H. Patzelt, *Geschichte der evangelischen Kirche in Österreichisch-Schlesien*, Dülmen b.r.w., s. 103–109.

⁷⁹ G. Müller, *Die Mennoniten in Galizien*, [w:] *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*, *op. cit.*, s. 168.

⁸⁰ Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie, sygn. 146 (K.k. Galizische Statthalterei / C.k. Namiestnictwo Galicyjskie), op. 4, zw. 9, spr. 152, k. 32, 37, 40, 45, 66–68.

⁸¹ R. Walloschke, *Die evangelischen Gemeinden in Galizien und ihre kirchliche Entwicklung von 1772 bis 1918*, [w:] *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*, *op. cit.*, s. 113.

⁸² Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie, sygn. 146 (K.k. Galizische Statthalterei / C.k. Namiestnictwo Galicyjskie), op. 4, zw. 9, spr. 152, k. 25, 68.

(1812–1817), Fridrich Wilhelm Stokmann (1817–1831), Adolf Teodor Gaas (1832–1870) i Genel (1870–1885). Ostatnim zwierzchnikiem Superintendentury Galicyjsko-Bukowińskiej, za czasów austriackiego panowania, był pastor Hermann Frisch z Białej (1888–1924)⁸³.

Prawa superintendenta Superintendentury Lwowskiej Kościoła Wyznania Augsburgskiego i Helweckiego były potwierdzone postanowieniem z 9 grudnia 1891 roku Rządu Krajowego Galicji. Do tej Superintendentury należało 29 gmin kościelnych⁸⁴, w tym w Galicji – 21 wyznania augsburgskiego i 3 helweckiego, na Bukowinie – odpowiednio 4 i 1; 106 szkół, 4 senioraty, w tym 3 wyznania augsburgskiego i 1 helweckiego.

Na początku XX wieku do Superintendentury Lwowskiej Kościoła Wyznania Augsburgskiego i Helweckiego należały senioraty:

I. Dla zachodniego okręgu kościelnego – 7 gmin wyznania augsburgskiego (Biała, Kraków, Nowy Sącz, Stadło, Nowy Gawłów, Reichsgeim-Golenbas, Raniszów i 16 szkół); senior – Karol Jan Cipzer, pasterz Golenbachu. Parafie: Biała (pasterz – Hermann Frisch), Kraków (Jerzy Gabrys), Nowy Sącz (Jan Fredyryk Gretzmacher), Stadło (Wilhelm Tauber), Reichsgeim-Golenbach (Karl Cipzer), Raniszów (Józef Folwarczny).

II. Dla średniego okręgu kościelnego – 11 gmin wyznania augsburgskiego (Bandrów, Brigidau, Dornfeld, Gelsendorf, Gartfeld, Jarosław, Józefów, Lwów, Reichau, Stryj, Unterwalden i 52 szkoły); senior – Paweł Koźdon, pasterz Brigidau. Parafie: Bandrów (Arnold Koszy), Brigidau (Paweł Koźdon), Dornfeld (Emanuel Gordon), Gelsendorf (Adam Stonawski), Gartfeld (Józef Płoszek), Jarosław (Mikołaj Ryczlik), Józefów (Piotr Godel), Lwów (stanowisko wolne, Jan Łabsik – wikariusz prowincji), Stryj (Jan Gerhard), Reichau (Gustaw Kirner), Unterwalden (Franciszek Laungardt).

III. Dla wschodniego okręgu kościelnego – 7 gmin wyznania augsburgskiego (Czerniowce, Jakobeny, Illieszty, Radowce, Stanisławów, Ugartstal, Zaleszczyki i 22 szkoły); senior – Józef Fronius, pasterz Czerniowiec. Parafie: Czerniowce (Józef Fronius), Jakobeny (Karol Frankendorfer), Illieszty (stanowisko wolne), Radowce (Martin Dekker), Stanisławów (Teodor Cekler), Ugartstal (Jan Stubel), Zaleszczyki (stanowisko wolne).

IV. Dla okręgu wyznania helweckiego – 4 gminy kościelne i 16 szkół (Andrasfalw, Jozefsberg, Königsberg, Kołomyja); senior – Jan Santruczek, pasterz Jozefsbergu.

⁸³ L. Schneider, *Die evangelische Kirchengemeinde in Lemberg. Das Gotteshaus und die Pfarrer der Gemeinde. Zum 150jährigen Besitz der Kirche*, Lemberg 1935, s. 24; T. Zöckler, *Die Evangelische Kirche...*, op. cit., s. 152; W. Gastpary, *Historia protestantyzmu w Polsce...*, op. cit., s. 170.

⁸⁴ Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1902, Lwów 1902, s. 441.

Parafie: Andrasfalw (Jan Szasz), Jozefsberg (Jan Santruczek), Königsberg (Karol Genrich Rojer), Kołomyja (Frederik Schedel)⁸⁵.

W połowie XIX wieku w 19 galicyjskich powiatach mieszkało 28 128 ewangelików i 1892 osoby reformowanego obrządku. Najwięcej było ich na Bukowinie, w Galicji – w okręgach: lwowskim, stryjskim, złoczewskim, samborskim i wadowickim⁸⁶.

Jeśli chodzi o stosunki państwowo-religijne, to w badanym okresie miały one swoje osobliwości. Do końca XVIII wieku Kościół Rzymskokatolicki w Cesarstwie Habsburgów jako jedyny posiadał status państwowego Kościoła, a Kościoły protestanckie do tego czasu były znacznie ograniczane w prawach cywilnych i politycznych. Zmiana w państwowej polityce w stosunku do nich nastąpiła w roku 1781, kiedy cesarz Józef II wygłosił, już wspomniany, patent tolerancyjny. Na podstawie tego dokumentu luteranie, kalwiniści i prawosławni (unicy) otrzymali status „tolerowanych”. Patent z 1781 roku akceptował prywatny kult, ustalał dla luteranów i kalwinistów wspólną konsystorię, której centrum do 1784 roku był Cieszyn, a później – Wiedeń. Interesujący był fakt, iż na czele konsystorii stał mianowany przez cesarza katolik⁸⁷.

Bez przesady można stwierdzić, iż patent tolerancyjny, oznaczający dla cesarstwa poważny postęp w życiu kościelnym i politycznym, był bardzo ważny dla Galicji. Jego ranga przejawiała się w prawnej sytuacji wierzących. Pewne zasady stosunków państwowo-kościelnych między protestantami, katolikami i prawosławnymi były określone jeszcze specjalnym traktatem polskiego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego oraz cesarzowej Marii Teresy 18 września 1773 roku. Piąty artykuł traktatu potwierdzał *status quo* dla osób innych wyznań. To znaczyło, iż mogły one nadal korzystać ze wszystkich warunków traktatu warszawskiego z 1768 roku, potwierdzającego organizacyjną równość wyznań. Rząd austriacki zobowiązał się dotrzymywać postanowień warszawskiego traktatu odnośnie do gmin kościelnych w podzielonej przez sąsiednie państwa Polsce, a także obiecał podobne wsparcie wszystkim innym religiom w Galicji⁸⁸. Dla Galicji patent tolerancyjny oznaczał jednak pewne nieporozumienia. Stosowanie jego warunków stało się przyczyną poważnych niejasności i konfliktów z Kościołem Rzymskokatolickim, ponieważ na terytorium kanonicznym działały dwie różne instytucje kościelne, które rozwiązywały ten sam problem w całkiem odmienny sposób.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie, sygn. 146 (K.k. Galizische Statthalterei / C.k. Namiestnictwo Galicyjskie), op. 4, zw. 9, spr. 154, k. 128, 129, 131.

⁸⁷ F. Seefeldt, *Quellenbuch zur deutschen Ansiedlung...*, op. cit., s. 23–25; G. Loesche, *Von der Toleranz zur Parität in Österreich 1781–1861. Zur Halbjahrhundertfeier des Protestantentpatentes*, Leipzig 1911, s. 86–89; K. Völker, *Die Entwicklung des Protestantismus...*, op. cit., s. 94–98.

⁸⁸ L. Schneider, *Die Lage der evangelischen Kirche im ehemaligen Galizien in der österreichischen Zeit*, „Deutsche Monatshefte in Polen“ 1934/1935, Jahrgang 1.(11.), s. 282–283.

Taka sytuacja trwała w Galicji do 1848 roku. Z początkiem Wiosny Ludów ewangelicy Cesarstwa Austrii otrzymali wolność wyznania, zapewnienie pewnych swobód obywatelskich i politycznych, a także prawo do publicznych nabożeństw. Kościoły protestanckie i prawosławne, gminy żydowskie zostały uznane za instytucje prawomocne⁸⁹. Do jesieni 1848 roku społeczno-polityczne siły w Galicji poróżniły się, ponieważ w ciągu całego rewolucyjnego roku Habsburgowie nie traktowali poważnie idei współpracy z ujarzmionymi narodami i podtrzymywali je jedynie jako atut w grze przeciwko Węgrom i Niemcom. Rozwój walki międzynarodowej w Galicji podczas Wiosny Ludów spowodował polaryzację sił i w końcowym wyniku, w obozie żydowskim i polskim, zwyciężyły konserwatywne, nieprzejednane siły, a zwycięzcą w konfrontacji polsko-żydowskiej został rząd austriacki. Swoboda religijna, proklamowana Konstytucją 4 marca 1849 roku, została zniesiona⁹⁰.

Tymczasowe rozporządzenia władz dotyczące ewangelików zawarto w tak zwanym patencie protestanckim, wydanym 8 kwietnia 1861 roku przez cesarza Franciszka Józefa I⁹¹. Nowy patent gwarantował protestantom całkowitą równość z katolikami, możliwość samodzielnego uporządkowania swoich spraw wyznaniowych oraz wolny wybór władz kościelnych. Dokument określał wewnętrzny ustrój Kościoła ewangelickiego, za którego reprezentantów uznano dwa generalne synody: augsburski i helwecki (kalwiński). W najważniejszych kwestiach synody powinny działać wspólnie. Na czele całego Kościoła (wyznania augsburskiego i helweckiego) stała Cesarsko-Królewska Ewangelicka Rada Kościelna z ośrodkiem w Wiedniu. Od tego czasu Kościół protestancki w Austrii zaczęto nazywać Ewangelickim Kościołem Wyznania Augsburskiego i Helweckiego i stanowił on federację dwóch wyznań, niemającą charakteru doktrynalno-religijnego zrzeszenia⁹².

Dopiero po upływie trzydziestu lat statut wewnętrznego ustroju Kościoła został ostatecznie zatwierdzony przez cesarza. 15 grudnia 1891 roku Franciszek Józef I wydał rozporządzenie „O ustroju Kościoła Ewangelickiego”, w którym, poza przepisami, ogłoszonymi jeszcze w 1861 roku, umieszczono listę wyższych organów kościelnych, a także praw i obowiązków. Dokument gwarantował swobodę wyznania wierzącym

⁸⁹ K. Völker, *Die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, [w:] *Ekklesia*, Bd. 4, Gotha 1935, s. 36; I. Монолатій, *Євреї в імперії Габсбургів (1772–1918 pp.)*, [w:] *Нариси з історії та культури євреїв України*, Київ 2008, s. 102–104.

⁹⁰ I. Монолатій, *Євреї в імперії Габсбургів...*, *op. cit.*, s. 104.

⁹¹ G. Loesche, *Von der Toleranz...*, *op. cit.*, s. 89, 96; K. Völker, *Die Entwicklung des Protestantismus...*, *op. cit.*, s. 102–111.

⁹² G. Loesche, *Geschichte des Protestantismus in Österreich*, Tübingen–Leipzig 1902, s. 228; O. Balzer, *Historia ustroju Austrii w zarysie*, Lwów 1899, s. 555; K. Heussi, *Kompendium der Kirchengeschichte*, Tübingen 1913, s. 575.

obydwu wyznań – nie tylko każdego kościelnego zebrania, ale nawet każdego członka parafii⁹³.

Ważnym składnikiem badanych procesów było istnienie pewnego modelu wzajemnych stosunków między państwem i Kościołem w ogóle oraz między niemieckimi etnoreligijnymi wspólnotami i Cesarstwem Habsburskim w szczególności. W połowie XIX wieku w Austrii ukształtował się nowy model państwowo-kościelnych stosunków, tak zwany „model zwierzchnictwa” państwa nad wyznaniem religijnym – podział między *iura circa* (dosł. „światem świeckim”) oraz *iura sacra* (dosł. „światem duchownym”). Według niego państwo austriackie faktycznie zrzekało się ingerowania w wewnętrzne sprawy Kościoła, zastrzegając jednak sobie prawo do nadzoru nad administracją kościelną⁹⁴.

Charakterystyczne było, że ani dwór cesarski, ani rząd austriacki nie miały precyzyjnie określonego programu politycznego odnośnie do niemieckich wspólnot etnoreligijnych w Galicji. Do połowy XIX wieku państwo wspierało kolonistów finansowo, przede wszystkim przeznaczając środki na otwarcie i utrzymanie szkół ewangelickich⁹⁵. Argumentowano to tym, że protestanci w Galicji stanowili liczną diasporę, ponieważ ich kolonie znajdowały się w odległości kilku lub kilkunastu kilometrów, jedna od drugiej. Taka sytuacja wynikała z faktu, że celem austriackiej polityki kolonizacyjnej było stworzenie silnych ośrodków Niemców w najważniejszych miastach kraju⁹⁶. W niemieckich osiedleńcach urzędnicy austriaccy widzieli ostoję dla realizacji polityki germanizacji, przekształcenia Galicji w rynek zbytu wyrobów przemysłowych i agrosurowcowe zaplecze metropolii.

Od drugiej połowy XIX wieku widoczny jest zanik pomocy państwowej udzielanej niemieckim kolonistom w Galicji ze strony władz austriackich. Stopniowo zmniejszono finansowanie szkół i wspólnot ewangelickich. W najtrudniejszej sytuacji Ewangelicki Kościół Wyznania Augsburskiego i Helweckiego znalazł się po 1867 roku, kiedy Galicja uzyskała autonomię. Zgodnie z jej zasadami w kraju działał nie tylko własny Sejm i samorząd miejscowy, ale też własny samorząd w szkolnictwie i sprawach religijnych. Językiem urzędowym i nauczania w placówkach szkolnych

⁹³ O. Wagner, *Muterrkirche vieler...*, op. cit., s. 419; W. Gastpar, *Historia protestantyzmu w Polsce...*, op. cit., s. 175–178.

⁹⁴ E. Alabrudzińska, *Z dziejów protestantyzmu na ziemiach polskich pod zaborem austriackim (1772–1914)*, [w:] *Na przełomie stuleci. Naród, Kościół, państwo w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Benderowi*, red. M. Piotrowski, Lublin 1997, s. 240–242.

⁹⁵ I. Монолатій, *Питання освіти німецького населення Галичини (сер. XIX – поч. XX ст.)*, „Проблеми освіти. Науково-методичний збірник МОН України” 2001, nr 24, s. 210–220.

⁹⁶ L. Schneider, *Die Lage...*, op. cit., s. 287–290; I. Монолатій, *Австрійська колонізаторська політика в Галичині (кінець XVIII – середина XIX ст.)*, „Галичина. Науковий краєзнавчий і просвітний часопис” 2004, nr. 10, s. 62–74.

był język polski⁹⁷. Jednocześnie państwowe rozporządzenia odnośnie szkół publicznych z 1869 roku nie wyodrębniały ewangelickich szkół niemieckich. Nadal takie szkoły były traktowane jako prywatne. Wspólnoty ewangelickie zobowiązywały się płacić podwójny podatek – na utrzymanie państwowych i prywatnych szkół. To spowodowało zanik większości z istniejących w Galicji szkół protestanckich⁹⁸.

Przyczynami takiej sytuacji były: emigracja Niemców z Galicji oraz nasilenie procesów polonizacji. Na wyjazd Niemców wpłynął także czynnik ekonomiczny – stopniowe przeludnienie Galicji i rozdrabnianie działek. Zwłaszcza na przełomie XIX i XX wieku w środowisku galicyjskich Niemców zaczął się proces podziału ziemi między dzieci, co spowodowało rozdrabnianie nadziałów i zmniejszało wydajność niemieckich gospodarstw.

Rozumiejąc negatywne aspekty rozdrabniania ziemi, koloniści niemieccy starali się temu przeciwdziałać. Za jedno z takich przedsięwzięć uważali przesiedlenie do innych regionów cesarstwa, gdzie takich negatywnych zjawisk można by było uniknąć. Po wewnętrznych migracjach zaczął się emigracyjny ruch do Rosji (gubernia wołyńska) i Ameryki Północnej (USA, Kanada). W tych rejonach powstawały ośrodki tak zwanej „niemieckiej emigracji galicyjskiej”⁹⁹. Ze względu na te procesy liczebność Niemców w Galicji w latach 1880–1910 znacznie się zmniejszyła: z 277 223 osób w 1880 roku do 197 719 – w roku 1890, 176 064 – w 1900 roku oraz 64 845 osób w 1910 roku¹⁰⁰. Natomiast liczebność ewangelików nieco wzrosła, ale ostatecznie zmniejszyła się do 1910 roku z około 40 tysięcy do 30 186 osób¹⁰¹. Odnosnie do menonitów warto zaznaczyć, iż w latach 1880–1884 spośród 142 rodzin 70 wyjechało do Ameryki Północnej, czyli prawie połowa¹⁰². Nie mniej popularny był tak zwany pruski kierunek emigracji. Jego szczyt nastąpił w 1899 roku i trwał przez pierwsze lata XX wieku, ponieważ znaczna część galicyjskich kolonistów przeprowadziła się

⁹⁷ Ю. Плекан, *Польсько-українське протистояння в боротьбі за реформування виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець XIX – початок XX ст.)*. Автореф. дис. канд. іст. наук., Чернівці 2004, s. 6, 7–8.

⁹⁸ R.F. Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*. Bd. 3: *Geschichte der Deutschen in Galizien, Ungarn, Bukowina und Rumänien seit etwa 1770 bis zur Gegenwart*, Gotha 1911, s. 170–172; W. Lempp, *Die Evangelische Kirche...*, *op. cit.*, s. 7.

⁹⁹ T. Zöckler, *Die Evangelische Kirche...*, *op. cit.*, s. 152–153; W. Gastpary, *Historia protestantyzmu w Polsce...*, *op. cit.*, s. 179; W. Lempp, *Die Evangelische Kirche...* s. 8; R.F. Kaindl, *Geschichte der Deutschen...*, *op. cit.*, s. 174–177.

¹⁰⁰ S. Kasznica, M. Nadobnik, *Najważniejsze wyniki spisu ludności i zwierząt domowych według stanu z dnia 31. grudnia 1910*, „Wiadomości Statystyczne wyd. przez Krajowe Biuro Statystyczne” 1911, t. 24, s. XXXVIII–XXXIX.

¹⁰¹ T. Szaliński, *Niemcy we Wschodniej Małopolsce*, „Strażnica Zachodnia” 1923, nr 7-9, s. 96.

¹⁰² G. Müller, *Die Mennoniten in...*, *op. cit.*, s. 170.

do Prus Zachodnich, a także w okolice Poznania¹⁰³. Dla wielu Niemców faktycznie oznaczało to repatriację, bo właśnie stąd część z nich przybyła do Galicji. Takie procesy oczywiście świadczyły o tym, że na początku XX wieku niemiecka wspólnota narodowa w Galicji nie była zasiedziała w regionie i dotyczyły ją różnorodne procesy migracyjne. Dla Ewangelickiego Kościoła Wyznania Augsburskiego i Helweckiego oznaczało to, iż spora część wiernych w nowych warunkach przyjmowała katolicyzm, a wielkie niegdyś parafie ewangelickie Galicji dość często stawały się mieszane. Podstawową przyczyną takich zwrotów była także chęć zawierania mieszanych małżeństw¹⁰⁴.

Jak widzimy, galicyjscy ewangelicy znaleźli się w dosyć dramatycznej sytuacji. Dlatego duchowni pragnęli wzmocnić religijne życie Niemców w Galicji różnymi akcjami duszpasterskimi. W ramach takiej „obronnej akcji wiary” w roku 1903 stworzono drukowany organ Kościoła – „Evangelisches Gemeindeblatt” (dosł. Ewangelicki List Powszechny), a w roku 1907 – razem z niemieckimi katolikami zorganizowano „Bund der Christlichen Deutschen in Galizien” (Sojusz Niemców – Chrześcijan Galicji) – organ sprzyjający rozwojowi narodowego życia kolonistów¹⁰⁵. Od roku 1908, przy współpracy pastorów ewangelickich, rozpoczęły działalność oszczędnościowe kasy pomocy wzajemnej „Raiffeisen Sparkasse” (tak zwanych „Rajfajzenówek”)¹⁰⁶.

Wybitną postacią, która wniosła widoczne ożywienie w życie ewangelików Galicji i sprzyjała porozumieniu międzywyznaniowemu, był pastor Teodor Zöckler (1867–1949), nazwany przez współczesnych „człowiekiem Kościoła i narodów świata”¹⁰⁷. W roku 1891 przybył on do Stanisławowa (obecnie – Iwano-Frankiwsk). Po krótkim czasie Stanisławów stał się centrum ewangelickiej wspólnoty Galicji: tu pastor T. Zöckler stworzył znane w Europie charytatywne placówki¹⁰⁸, uczynił wiele dla ratowania ewangelickiego szkolnictwa przed i podczas I wojny światowej, nawiązania ukraińsko-niemieckich stosunków wzajemnych w okresie Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej¹⁰⁹.

¹⁰³ W. Lempp, *Die Evangelische Kirche...*, op. cit., s. 8; R.F. Kaindl, *Geschichte der Deutschen...*, op. cit., s. 174–177.

¹⁰⁴ K. Völker, *Kirchengeschichte Polens*, Berlin–Leipzig 1930, s. 316–317; W. Gastpary, *Historia protestantyzmu w Polsce...*, op. cit., s. 178–179; T. Zöckler, *Die Evangelische Kirche...*, op. cit., s. 152–153.

¹⁰⁵ I. Монолатій, Питання організаційно-правової діяльності “Спільки німців-християн Галичини” у виданнях Допомогового комітету галицьких німців (1965–2001 рр.), „Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки” 2001, т. 7(9), s. 733, 734.

¹⁰⁶ S. Müller, *Von der Ansiedlung...*, op. cit., s. 27; F. Scholz, *Das wirtschaftliche Leben in den deutschen Kolonien Galiziens*, „Deutsche Monatshefte in Polen” 1937/1938, Jahrgang 4.(14.), s. 415–416.

¹⁰⁷ W. Lempp, *Leben und Werk von Theodor Zöckler*, [w:] *Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch*, op. cit., s. 152; Бог чує молитву. Життя Теодора Цюклера, розказане Лілі Цюклер, Івано-Франківськ, б.р., s. 151.

¹⁰⁸ A. Wiegand, *Von Theodor Zöcklers Leben und Dienst*, „Die evangelische Diaspora” 1926, s. 62; W. Lempp, *Die Evangelische Kirche...*, op. cit., s. 9–10.

¹⁰⁹ I. Монолатій, Німецьке населення Галичини і гуманітарна акція національно-культурних організацій Веймарської республіки (1918–1920 рр.), „Міжнародні зв’язки України: наукові

Bez względu na znaczne trudności w rozwoju niemieckich wspólnot etnowyznaniowych w 1910 roku w Galicji obok tradycyjnych wspólnot: rzymskokatolickiej, greckokatolickiej i żydowskiej, kontynuował swą działalność oddzielny zarząd ewangelicki, składający się z 8 głównych ośrodków okręgowych i mający 6 filii, 4 cementarze, 10 urzędów szkolnych z 11 nauczycielami. Wielkie zarządy miejskie oraz ziemskie (regionalne) liczyły tylko 7 miejscowości do 500 mieszkańców, 11 miejscowości do 400 mieszkańców, 22 – do 300, 47 – do 200, a także 224 miejscowości ze 100 mieszkańcami. Warto przy tym zauważyć, że w całym kraju było 430 miejscowości, gdzie mieszkali ewangelicy¹¹⁰.

Wielka Wojna z lat 1914–1918 spowodowała radykalne zmiany w sytuacji protestantów (głównie luteranów) pod panowaniem austriackim. Na zagarniętych przez carską Rosję ziemiach Austro-Węgier wydarzenia wojny światowej przyniosły znaczne zaostrzenie politycznego kursu władz państwowych w stosunku do ewangelików wyznania augsburskiego, zmianę imperialnej polityki narodowej i wyznaniowej¹¹¹.

Władze okupacyjne uważały galicyjskich ewangelików (jak zresztą Niemców innych terenów Cesarstwa Austro-Węgierskiego i Rosyjskiego) za etnicznych Niemców, a zatem traktowały ich jako potencjalnych szpiegów i dywersantów. Już w końcu 1914 roku carat rozpoczął wysiedlanie ich w głąb Rosji¹¹². Według relacji naocznych świadków deportacje odbywały się chaotycznie i brutalnie. Ewangelicy musieli opuścić swoje osady najpierw w ciągu trzech dni, a później – w ciągu jednej doby. Wysiedlano przede wszystkim mężczyzn w wieku 18–70 lat, potem starców, kobiety i dzieci. Znaczną część Niemców deportowano na zachodnią Syberię¹¹³. Często w przypadku sprzeciwu wobec okupantów całe wsie niemieckich kolonistów były palone¹¹⁴. Nie przyniosły pożądanego rezultatu apele władz kościelnych do głównego dowódcy armii rosyjskiej – Wielkiego Księcia Mikołaja Mikołajewicza w marcu 1915 roku. W dokumencie podkreślano, że błędne jest traktowanie wszystkich ewangelików jako Niemców¹¹⁵. Tak oto kończyła się 140-letnia historia wzajemnych stosunków między protestantami i katolikami w Galicji, zdeterminowana przez

пошуки і знахідки” 2003, nr 12, s. 218, 219, 221–223.

¹¹⁰ S. Müller, *Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation...*, op. cit., s. 145.

¹¹¹ A. Kleindienst, *Der Schicksalsweg der Wolhyniendeutschen*, Poznań 1939, s. 15–16; W. Gastpary, *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych*, cz. 1: 1914–1939, Warszawa 1978, s. 9.

¹¹² W. Gastpary, *Kościół Ewangelicko-Augsburski podczas pierwszej wojny światowej*, [w:] *Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin ks. prof. dr. Jana Szerudy*, Warszawa 1959, s. 22.

¹¹³ E. Holtz, *Der Krieg und die Evangelisch-Lutherische Kirche in Polen*, Łódź 1916, s. 3–4.

¹¹⁴ M. Hennig, *Deutsche Siedler in der polnischen Ukraine*, „Der Deutsche Auswanderer” 1939, nr 9/10, s. 113–115.

¹¹⁵ T. Stegner, *Polacy i Niemcy w Kościele ewangelicko-augsburskim w latach I wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia” 1986, nr 17, s. 38–39; *Ewangelicy Polacy w świetle dokumentów urzędowych*, oprac. J. Glass, Łódź 1919, s. 20–26.

odpowiednią politykę państwową Habsburgów, skierowaną na międzyreligijny pokój i porozumienie. I wojna światowa stała się formalnym „Rubikonem” w wieloaspektowych dziejach nie tylko niemieckich, ale i innych wspólnot etnowyznaniowych w Galicji, których badania dopiero się zaczęły.

Analiza przedstawionego wyżej materiału wskazuje, że całe życie społeczne i rodzinne, moralność, byt i wychowanie w środowisku niemieckich wspólnot etnowyznaniowych w Galicji budowane były na religijnych zasadach wyznania katolickiego i protestanckiego. Wspólnoty etnokonfesyjne były jednym z ważnych czynników, który nie tylko kształtował poczucie jedności wśród niemieckiej ludności Galicji, ale i poważnie sprzyjał zachowaniu przez nią swojej tożsamości narodowej w warunkach trwałego pobytu w obcym narodowo środowisku. Rozwój niemieckich wspólnot etnowyznaniowych w Galicji nie przerodził się w religijną nietolerancję i polityczne kłótnie.

SŁOWA KLUCZOWE:

polityka narodowościowa, narodowość, bezpieczeństwo etniczne, tożsamość, Wielka Wojna, Galicja Wschodnia, Niemcy

Изложение

„LEBEN UND LEBEN LASSEN”. Німці Східної Галичини (від кінця XVIII століття до Першої світової війни)

Входження Галичини до складу Австрійської імперії вплинуло на всі аспекти її економічного та соціально-політичного життя. У XVIII–XIX століттях сільське господарство становило основу національної економіки. На великих територіях Галичини палко виступали проти незначної політичної, економічної та культурної ролі, яку регіон відігравав у житті імперії. Ставлення Габсбургів до своїх нових східних провінцій як до малозаселених і промислово відсталих територій дозволило уряду вирішити демографічні проблеми старих територій, а також залучити до них переселенців з Північної Німеччини, Райнської області та Пфальцу. Заселення регіону німецькими колоністами в певному сенсі сприяло соціально-економічному розвитку Галичини. Незважаючи на зміну держав та урядів, поселенці не лише адаптувалися, але й поступово розселилися по всій території. Архівні документи свідчать, що австрійський уряд та місцеві власники маєтків (поляки, євреї) підтримували німецьких поселенців, що дозволило останнім розвивати землеробство і скотарство в колоніях

у кращих умовах. З точки зору релігійної диференціації, німці в Галичині не становили єдності, а були розділені на кілька громад. Як свідчать джерела, на початку колонізації найважливішим було питання ідентичності німецькомовних поселенців. Ще одним потужним чинником, що визначав ідентичність колоністів, була релігійна приналежність. З часом серед німецькомовних колоністів формується нова ідентичність, яка передбачала спільне проживання в межах однієї колонії чи району. Подібно до того, як німецькі колоністи практично не помічали різниці між своїми сусідами українцями та поляками, які мали чітко відмінні життєві практики, так і в очах українських та польських селян католики, лютерани, реформати, меноніти, шваби, есенці були «німцями». Зроблені на основі джерельного матеріалу спостереження щодо Галичини не дають підстав стверджувати, що етнонім «німці» там означав лише німців-протестантів. Цей етнонім охоплював усіх представників німецького етносу, незалежно від християнської конфесії. Перша світова війна спричинила радикальні зміни у становищі протестантів (переважно лютеран) під владою Австрії. На окупованих царською Росією землях Австро-Угорщини події Першої світової війни призвели до значного посилення політичного курсу державної влади щодо євангелістів Аугсбурзького віросповідання, зміни імперської національної та релігійної політики.

Ключові слова:

національна політика, національність, етнічна безпека, ідентичність, Перша світова війна, Східна Галичина, німці

ABSTRACT

„LEBEN UND LEBEN LASSEN“. GERMANS OF EASTERN GALICIA (FROM THE END OF THE 18TH CENTURY TO THE WWI)

Galicia's entry into the Austrian Empire had an impact on all aspects of its economic and socio-political life. In the 18th and 19th centuries, agriculture formed the basis of the national economy. Large areas of Galicia were fiercely opposed to the insignificant political, economic and cultural role that the region played in the life of the Empire. The Habsburgs attitude towards their new eastern provinces as sparsely populated and industrially backward territories allowed the government to solve the demographic problems of the old territories, as well as to bring in displaced persons from Northern Germany, the Rhineland and the Palatinate. The population

of the country by German colonists in a sense promoted the socio-economic development of Galicia. Despite the change of states and governments, the settlers not only adapted, but gradually settled throughout the territory. Archival records prove that the Austrian government and local estate owners (Poles, Jews) supported German settlers, which allowed the latter to develop land cultivation and cattle breeding in the colonies in better conditions. From the point of view of religious differentiation, the Germans in Galicia did not constitute a unity, but were divided into several communities. According to sources, at the beginning of colonization the most important thing was the identity of the German-speaking settlers. Another powerful factor that determined the colonists' identity was religious affiliation. Over time, a new identity is formed among the German-speaking colonists, which involves living together within the boundaries of one colony or district. Just like the German colonists practically did not notice the difference between their neighbors Ukrainians and Poles, who had clearly different life practices, so in the eyes of Ukrainian and Polish peasants, Catholics, Lutherans, reformers, Mennonites, Swabians, and Essenes were "Germans". The observations made based on source material regarding Galicia do not provide grounds to claim that the ethnonym "Germans" there meant only Germans – Protestants. This ethnonym included all representatives of the German ethnos, regardless of the branch of the Christian religion. WWI caused radical changes in the situation of Protestants (mainly Lutherans) under Austrian rule. In the lands of Austria-Hungary occupied by Tsarist Russia, the events of the world war brought about a significant tightening of the political course of the state authorities towards the evangelicals of the Augsburg faith, a change in the imperial national and religious policy.

KEYWORDS:

nationality policy, nationality, ethnic security, identity, World War I, Eastern Galicia, Germans

AUTOR:

Ivan Monolatii – prof. dr hab. nauk o polityce, profesor w Zakładzie Politologii Przykarpackiego Narodowego Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyki w Iwano-Frankowsku, Ukraina.

<https://orcid.org/0000-0002-8963-774X>

Na ul. Uściługskiej